

Ymmärtämisestä, ymmällölostä ja ympyrästä.

I

Jo vanhastaan suomen *ymmärtää* 'mente concipere, intellegere' -verbin on selitetty olevan yhteydessä adverbien *ympäri* 'circum, circa' kanssa. Tietävästi ensimmäisenä tämän käsityksen on esittänyt virolainen EDUARD AHRENS aikaisekseen erinomaisen kielioppinsa »Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes» v. 1843 ilmestyneessä I osassa. Siihen liittyvässä pienessä »etymologisessa sanakirjasessa» (Etymologisches Wörterbüchlein) näet s. 130 sanotaan:

ümmardaja Magd (bei G ö s e k e n: *überdaja*) vom F. *ymmärrän*, -rtää umfassen (von *ympäri* E. *über*), daher: begreifen, verstehen; also: eine Magd, die ihre Arbeit versteht.¹

Viittaus samaan *ymmärtää* -verbin alkuperään tavataan myös LORENZ DIEFENBACHIN »Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache» -teoksen v. 1846 ilmestyneessä I osassa s. 433, jossa esitetään, että suomen *ümmärtää* 'capere, intellegere' tosin merkitykseltään sopisi liett. *umas*, kantasl. *üm* 'mens' ym. -sanain yhteyteen, mutta sen alkumerkitys voi kuitenkin olla 'fassen, umfassen' ja siten se liittyy pikemminkin adverbiin *ümbäri*. Diefenbach lienee tähän oivallukseensa tullut itsenäisesti siitä päätellen, että hän sanakirjansa esipuheessa ainoiksi suomea ja viroa koskevien vertailujensa lähteeksi mainitsee Jusleniuksen ja Hupelin sanakirjat², ei siis Ahrensin kielioppia. Ahrensin ja Diefenbachin jälkeen ovat *ymmärtää* -verbin ja *ympäri* -adverbien ilmeisestä yhteenkuuluvuudesta (ja siitä kuvastuvasta *ymmärtää* -verbin alkumerkityksestä 'ympäröidä') maininneet ainakin JALO KALIMA³, ERIK AHLMAN⁴, KNUT TALLQVIST⁵, WALTER O. STRENG⁶, LAURI HAKULINEN⁷ ja MARTTI RAPOLA.⁸ Nykyisin voitaneen katsoa tämän yhteenkuuluvuuden olevan yleisesti tunnettua ja tunnustettua.

¹ Ahrensin kieliopin II, syntaksia käsittelevä osa ilmestyi v. 1853; samalla ilmestyi I osasta, muoto-opista, 2., laajennettu painos, jossa tämä kohta on samanaikaisena ss. 169—70.

² Hupelin sanakirjalla Diefenbach tarkoittaa virolais-saksaläistä ja saksalais-virolaista sanakirjaosaa, joka liittyy August Wilhelm Hupelin kielioppiin »Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch», [1. painos,] Riga und Leipzig 1780; Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau 1818. [Nimiö 2. painoksessa oikeinkirjoitukseltaan ja muutenkin hiukan 1. painoksesta eroava.]

³ Aika 1908, s. 417. — ⁴ Suom. Tiedeak. Toim. B XI, s. 8. — ⁵ Studier, tilegnede professor, dr. phil. & theol. Frants Buhl (København 1925), s. 243.

⁶ Walter O. Streng, Sanain merkityksen muuttuminen (Helsinki 1925), ss. 110—111. — ⁷ Vir. 1927, s. 219; »Hyvä Tuomas», s. 139; SKRK I, s. 259. — ⁸ Vir. 1927, s. 364.

ymmärtää -verbin alkumerkityksen valaisemiseksi ovat MARTTI RA-
POLA (I. c.), LAURI KETTUNEN¹, HANNES PUKKI², AARNI PENTTILÄ³,
ja LAURI HAKULINEN² viitanneet sen muissa ims. kielissä esiintyviin
vastineihin ja niiden merkityksiin. Nyt käytettävissä olevien sanakirja-
yms. lähteiden mukaan nämä vastineet merkityksineen ovat seuraavat:

A u n u s: (Ahtia) *ümmärdeä* 1. 'kiertää', esim. Suoj. *hebo pideä ümmär-
deä, kierdeä, äski püttü kädeh.* — 2. 'kiertää; karttaa', esim. Säämäj.
dorog on kiini, pidäv ümmärdeä; ei minül vastäh tule, ümmärdäv minü.
— 3. 'passata, palvella', esim. Säämäj, *moamat pidäv äjjuu kerdoi last
ümmärdeä; ümmärdüü keühü bohattoa.* — 4. 'totella, noudattaa', esim.
Säämäj. *vie izändeä pidäv vähäine ümmärdeä, ku olöd izändäü roavöz;
pidäü hänee sanoa ümmärdeä, ei piä vastaizin otta.* — 5. 'ymmärtää'
(uudissana Suoj.:llä). — Säämäj. *ümmärduz* 'kierros'.

L y y d i: (Kuj.) *ümbär|tta* (B), Td -ttä 'kiertää', Td myös 'ajaa sivuitse,
ohitse (edelläajajan)'. —

V e p s ä: *ümbärta* (frekv. *ümbärdeäda*, subst. *ümbärduz*) 1. 'ympäroidä,
saartaa, piirittää; aidata', esim. TšgE (Kett.) *haugizžen kuričšöl ümbär-
dämä* 'hauen vetonuotalla saarramme'; KrtE (Kett.) *se loš ümberduzhe
tuaoop ka i pätte* 'se hirvi kun tulee (metsästäjien) saartorenkaseen, niin
se ei peräydy'; MeÄ (Pelt.) *pjoud hänenä do ümbärtud* 'hän on jo saanut
ympärysaidan valmiiksi'; *ümbärduseš aid om hapanu* 'aitauksen aita on
lahonnut'. — 2. 'kulkea ympäri, kiertää (taiallisessa tarkoituksessa)',
esim. Kal (Kett.) *dürgimpäjän ümbärdelim lehmaižid, miše žvir i koskiž
živatad, ümbri lehmät käčum kirvhenke džumaanžke; džälges ümbärdust
pästam veräil'e* 'Yrjönpäivänä meillä oli tapana kiertää lehmät, jotta peto
ei koskisi elikkoon, kävelemme lehmien ympäri kirvestä ja pyhimyksen-
kuvaa kantaen; kiertämisen jälkeen laskemme [lehmät] ulos'; Kal (Pelt.)
*paimen lehmad ümbärdap kevadeä, ezmäižen kerdaņ konz volale pāsttažē
mišē lehmad ei kuna pūtub lähttažē* 'paimen kiertää lehmät keväällä, kun
ne ensi kerran pääsevät vapauteen, jotta lehmät eivät menisi minne sat-
tuu (so. pysyisivät koossa)'; MeÄ *peřt paalab, ka alašt'i ümbärtazē, džokstē
'kun talo palaa, niin se kierretään alastomana, juosten'; täitandar ümbär-
duseņ pakičšob: täia ümbärtazē i hän proidub* 'savipuoli vaatii [paran-
tuakseen] kiertämistä: se kierretään täillä [so. pitäen täitä hyppysissä
peukalon ja nimettömän sormen välissä] ja paranee'. — 3. 'saattaa karhu
kierrokseen', esim. KrtE (Kett.) *miä koňdi ümbärt i arbötet* 'minulla on
karhu kierrettynä ja [paikka] arpamerkillä varustettuna'; ŠiK (Tunk.)
koňdžan ümbärdus 'alue, johon karhu on kierretty'. — 4. 'kiertää; karttaa,
välttää', esim. MeÄ (Pelt.) *so sē ümbärta pidab, kohtha ei sa mända* 'suo
pitää kiertää, suoraan ei voi mennä (sen poikki); *ümbärduzdorog* 'kierto-
tie'; NoK (Kett.) *lisopetaņ ajab da kived ümbärdeälob* 'ajaa polkupyörällä
ja kiertelee (välttelee, varoo) kiviä'. — 5. 'mennä (edelläkulkijan, -ajajan)

¹ Lauri Kettunen, Eestin kielen oppikirja (Porvoo 1928), s. 24; vrt. sama, Suo-
men kielen ohjesanastoa (Jyväskylä 1949), s. 170. — ² Vir. 1933, s. 192. — ³ Öp. Eesti
Seltsi Toim. 30, s. 501. — ⁴ SKRK II, s. 32.

ohi', esim. *hän doroga mindgi ümbätz* 'hän meni (ajoi) tiellä minun ohitseni'. — 6. 'sivuuttaa (järjestyksessä), jättää huomioonottamatta', esim. MeÄ (Pelt.) *kaik storan taga ištijim, toižile aňttike, mindgi ümbärtihe* 'kaikki istuimme pöydän ääressä, toisille annettiin, minulle ei'.

V i r o: *ümmardama* 1. 'rund machen', esim. (Torma) *rīsta pōhju ja koāni ümmarvattasse*.¹ — 2. = parandama. — 3. 'dienen'; *ümmardaja* 'Magd'.²

L i i v i: *ümmard* SjW livW 'umgeben'; *ümmäritä* (Sr, alt) 'bedienen': *ta ümmäritäb, mīnda* 'er bedient mich'.

Aunuksen, vepsän ja liivin vastineiden merkitykset osoittavat, että *ymmärtää* -verbi alkuaan ilmeisesti on merkinnyt — kuten on oletettukin — juuri 'ympäröimistä, ympäröivän kehän tekemistä'. Merkityksen kehitystä selittäessään HAKULINEN (Vir. 1927, s. 219) on katsonut, että »ei ole vaikea käsittää, kuinka konkreettisesta ympäröimisestä kehittyy abstraktisen ympäröimisen ja siitä tajuamisen, oivaltamisen merkitys». Samaan suuntaan käy KETTUSEN selitys Eestin kielen oppik. s. 21: »Aikaisempi [*ymmärtää* -verbin] merkitys on ollut jokseenkin sama kuin on suom. 'ympäröidä' tahi 'ottaa ympäri' (vepsässä *y m b ä r d ä b* on 'piirittää'), ja ajatuksilla »ympäri ottamisesta» on tullut meidän 'ymmärtäminen». PENTTILÄ l. c. 501 on yhtynyt Hakuliseen ja Kettuseen. Kenties asia onkin jo näin perusteluin käsitettävissä. Kuitenkin kannattanee eräästä näkökohdasta vielä huomauttaa tämän merkityksenkehityksen valaisemiseksi.

Tunnettua on, että varsin monissa kielissä on 'ymmärtämistä, käsittämistä' merkitseviä verbejä, joiden — usein uuden rinnalla vielä säilynytkin — alkumerkitys on selvästi 'ottaa käsiin, tarttua käsin kiinni, ottaa syliin' yms., esim. sm. *käsittää*, unk. *felfogni*, saks. (*auf-, er*)*fassen, begreifen* ruots. *fatta, begripa*, kr. *katalambánein*, lat. *capere, (con-, per)cipere, comprehendere*, ven. *ponimat*, lät. *apķēft, aptvēft*, jne. Kaikista mainituista verbeistä kuvastuu se alkukantainen käsitys, että käsin kiinniotettavissa ja siten läheltä tarkastettavissa oleva on 'käsitettävää', so. selvää, ymmärrettävää. Merkityksen kehitystä 'käsin kiinni ottamisesta' 'ymmärtämiseen' on suomen *käsittää* -verbin osalta tyhjentävästi käsitellyt ARVO T. INKILÄ postuumissa tutkielmassaan Vir. 1942, ss. 19—34. Perustellusti hän otaksuu kehityskulun seuraavaksi: 'ottaa käsin kiinni' > 'pyydyksin tms. välinein ottaa kiinni' > 'aistein havaita' > 'sieluntoiminnoin järjellä, ymmärryksellä vastaanottaa'. Edellämämainituista eri kielinä edustavista verbeistä useimmat ovat voineet saada 'ymmärtämisen'

¹ Ks. Penttilä, *Ōp. Eesti Seltsi Toim.* 30, s. 506.

² *ümmardama* ja *ümmardaja* -sanojen levinneisyydestä viron murteissa ja esiintymisestä vanhassa kirjallisuudessa ks. Penttilä, *mts.* ss. 499—500.

merkityksensä toisistaan riippumatta suunnilleen samoja teitä kuin suomen *käsittää*. Joissakin tapauksissa vieras esikuva ehkä on ollut tämän merkityksen kehityksen edistäjänä, kuten on arveltu¹, mutta ei suinkaan kaikissa.

RAPOLA on Vir. 1927, s. 364 maininnut *ymmärtää* -verbin merkityksen kehitystä valaistakseen Hartikka Speitzin lauseen:

General Profossill ombi lupa annettu kijnni otta ja sitoa caicki ne / iotca Sodan-Artikliä eli yhteistä käskyä wastian tekewät eli muutoin josa-cusa Pahantegos y m m ä r r e t ä n ja löytän (ruots.: — — eller elliest i någon miszgärning b e s l å s och finnes), Krigs Articular F I (v. 1642),

jossa siis *ymmärretään* = saadaan kiinni, »käsitetään».

Merkitystä 'saada kiinni' *ymmärtää* -verbillä ja sen ims. vastineilla ei nykyisin tiettävästi missään ole. Mikään ei myöskään oikeuta otaksu-maan, että 'kiinnisaaminen' olisi *ymmärtää* -verbin alkumerkityksiä. On siis oletettava kehitystä 'ympäröidä (kehällä)' > 'saada kiinni'. Sen valai-semiseksi voisi esim. viitata verbiin *piirittää* ja todeta, että 'piirittäminen' usein on eräänlaista 'kiinnisaamista' tai ainakin 'kiinnipitelemistä'. Puo-lestani luulisin, että varsin huomattava osuus tähän nyt puheena olevaan *ymmärtää* -verbin merkityksen kehitykseen on ollut sen nykyisin vielä ainakin vepsässä esiintyvällä varmaankin vanhalla palvonnallisella ja taiallisella merkityksellä, 'kiertämisellä', josta Penttilä Öp. Eesti Seltsi Toim. 30, ss. 409—507 katsoo olevan johdettavissa myös virossa ja aunuk-sessa esiintyvän *ymmärtää* -verbimme vastineen 'palvella' -merkityksen — tästä jäljempänä enemmän. Eriheimoisten kansojen, myös suom.-ugri-laisten, keskuuteen laajalti levinneen 'kiertämisen' eri tarkoituksiin ja siinä noudatettavaiin erilaisiin menettelytapoihin² puuttumatta todetta-koon, että taikakeinona kiertämällä, so. jalan (ratsain, veneellä) jonkin alueen, olion, esineen ympäri kulkemalla tai kuljettamalla sormea t. kättä esim. kipeän paikan ympäri, useimmiten pyritään joko suojaamaan kier-roksen sisäpuolelle jäävää ulkopuolella olevalta pahalta tai sitten saa-maan kierretty vangituksi, kiertäjän tahdon alaiseksi, tuhotuksi, pois-ajetuksi. Viimeksi mainittu, siis vangitsemistarkoitus, on tässä yhteydessä

¹ Esim. O. J. Tallgren [= Tuulio], Vir. 1931, s. 148.

² Niistä ks. esim. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, s. vv. *Kreis, umkreisen, umlaufen, umreiten, umwandeln, Umzug*, ym.; runsaasti 'kiertämistä' koskevia tietoja eri kansoilta — ei tosin sgr:ilta — ja viittauksia asiaa koskevaan kirjallisuuteen sisältyy myös W. Paxin tutkimukseen »Sprachvergleichende Untersuchungen zur Etymologie des Wortes *anjtpolos*» (Wörter und Sachen XVIII, ss. 1—89).

erikoisesti syytä panna merkille. Suomalaisissa taioissa on vangitsemiseen pyritty esim. kiertämällä kaski ennen sen sytyttämistä¹ (tapa on myös vepsäläisillä tunnettu), kiertämällä pyyntömaa ennen metsästysaikaa² tai lintuparvi ennen ampumista³, kiertämällä uusi elikko ennen navettaan viemistä⁴, jne. Taialliseen vangitsemiseen on alunperin pyritty myös karhun kierrännällä⁵; siihen on kuitenkin liittynyt myös omaksi ottamisen ja merkitsemisen tarkoitus: toisen kiertämää karhua eivät muut saa mennä tavoittelemaan.⁶ Vangitsemisen ja käskettäväksi, kiertäjän tahdon alaiseksi saamisen tarkoitus on selvästi useissa pilaamistaikojen yhteydessä tapahtuvilla kiertämisillä, esim.: Vieraan halme pilautui, kun pani virsut takaperin jalkaansa ja kiersi kolmesti halmeen ympäri⁷; Jos sellainen ihminen, joka on keväällä käen kukunnan ensi kerran kuullut, ennenkuin on mitään syönyt, kiertää lehmän ja ajattelee »Tuo saisi ehtyä!», niin se ehtyy⁸; kiertämällä saatettiin toimittaa myös nuotan pilaaminen⁹ ja pilauksista päästäminen.¹⁰ Sama tarkoitus on parannustaioissa kipeän kohdan sormella, kädellä tai jollakin esineellä suoritettavilla kiertämisillä. Jne., jne., esimerkkejä voisi vielä paljonkin lisätä, mutta esitetytkin tässä riittänevät.¹¹

Mahdollista on, että *ymmärtää* on aikoinaan ollut laajemmaltikin ims. piirissä käytetty taiallinen terminus technicus kuin nykyään, jolloin se sellaisena tunnetaan tietävästi vain vepsästä. Merkki, joskin ehkä hiukan epävarma, sen aikaisemmasta laajemmasta tuttuudesta tässä merkityksessä on Wiedemannin sanakirjan mainitsema viron *ümmardama* -verbin merkitys 'parandama'. Jos tieto on luotettava, kysymys tuskin voi olla muusta kuin siitä, että tämä merkitys pohjautuu aiempaan »ymmärtämällä» suoritettuun parantamiseen ja että siis viron *ümmardama* on aikoinaan sekin ollut kiertämistä merkitsevä taiallinen termi.¹² Aiemmasta *ymmärtää* -verbillä ilmaistusta kiertämällä suoritetusta kehään vangitsemisesta ja haltuun ottamisesta mielestäni helposti on voitu tulla myös siihen, että *ymmärtää* suomessa Hartikka Speitzin aikoihin on voinut merkitä myös 'kiinni saamista'. Ja tästä merkityksestä lähtien *ymmärtää* — samaa kehityskulkua noudatellen kuin *käsittää* -verbikin — on voinut

¹ Suomen kansan muinaisia taikoja III, s. 3: § 20 ym. — ² Mts. I, s. 9: § 27. —

³ Mts. I, s. 191: § 754 ym. — ⁴ Mts. IV, s. 250: § 416 ym. — ⁵ Mts. I, s. 69: § 296. —

⁶ Ks. esim. U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria I, s. 62 ja T. I. Itkonen, Suomen lappalaiset II, s. 14.

⁷ Mts. III, s. 86: § 609. — ⁸ Mts. IV₁, s. 1222: § 193. — ⁹ Mts. II, s. 60: § 311.

¹⁰ Mts. II, s. 65: § 340 ym.

¹¹ Penttilä *Öp.* Eesti Seltsi Toim. 30, ss. 504—505 esittää eräitä tietoja kiertämisestä ('ümberrpiiramisest') virolaisten taikauskossa.

¹² Vrt. Penttilä, *mt.* ss. 505—506.

siirtyä merkitsemään 'järjellä oivaltamista, tajuamista', mikä sitten on jäänytkin sen ainoaksi merkitykseksi kielessämme.

Kuten jo mainittiin, AARNI PENTTILÄ on kirjoituksessaan »Eesti ümmardaja ja selle läänemere-soome vastete tähendusarengust» (Öp. Eesti Seltsi Toim. 30, ss. 499—507) tästä *ümmärtää* -verbin vanhasta palvonnallisen ja taiallisen kiertämisen merkityksestä katsonut selittyvän myös sen, että viron *ümmardaja*, jonka alkumerkitys olisi 'ympärikiertäjä', on saanut merkityksen '(nais)teenija' (ja viron *ümmardama* -verbi merkityksen 'palvella', aunuksen *ümmärdeä* merkitykset 'palvella' ja 'totella, noudattaa').¹ Hän olettaa, että *ümmardaja* -sanan merkitys on kehittynyt seuraavasti: 'palvonnallisen kiertämisen suorittaja' > 'yleensä sakraalisten menojen suorittaja, »jumalanpalvelija» > 'palvelija' > 'naispalvelija'. Pitäen uskottavana, »et varem on võidud kõnelda üksnes jumala või muude mütoloogiliste olevuste *palvelijatest*, ega mitte ilmalikust teenijast», hän edelleen arvelee, että myös suomen *palvelija* -sana on aiemmin tarkoittanut 'jumalanpalvelijaa'. Paralleelina hän viittaa W. HAVERSIN² olettamaan samanlaiseen merkityskehitykseen kr. *amfipolos* -sanan kohdalla. Tällä sanalla, jonka etymologinen alkumerkitys olisi 'ympäripyörijä', on vanhoissa piirtokirjoituksissa merkitys 'pappi'. Viitaten toiseen kreikassa 'pappia' merkitsevään sanaan *theokólos*, jonka alkumerkitys on 'einer, der sich um die Gottheit bewegt' Havers päättelee, ensin todettuaan, että 'kiertäminen' on ie. kansoilla erittäin yleinen sakraalinen meno, että *amfipolos* -sanakin alkuaan on tarkoittanut 'pappia, joka kulkee jumalan ympäri'.³

Haluamatta mitenkään väittää Penttilän (ja Haversin) selitystä vääräksi ja mahdottomaksi huomautan toisesta, yksinkertaisemmasta selitysmahdollisuudesta. E. V. Ahtian nykyisin Sanakirjasäätiössä säilytetyissä sanastokokoelmissa on aunuksen *ümmärdeä* -verbin 'passata, palvella' -merkityksestä esimerkkinä mm. Säämäjärven murteinen lause: *moamal pidäv äjju kerdoi last ümmärdeä*. Mielestäni tästä lauseesta on selvästi tajuttavissa *ümmärdeä* -verbin merkitystä 'passata (t. kenties tässä paremmin: hoitaa, huoltaa), palvella' edeltänyt merkitys 'kiertää lapsen ympärillä samalla autellen, hoitaen sitä'. Päinvastoin kuin Penttilä, jonka mielestä »ei ole otsest põhjust teenijat nimetada piirajaks, ümbritsejaks,

¹ Edellä s. 115 mainittu Eduard Ahrensin selitys, että viron *ümmardaja* olisi alkumerkitykseltään 'eine Magd, die ihre Arbeit versteht', ei tietysti ole mahdollinen jo siitäkään syystä, että *ümmardama* ei ole virossa tiettävästi koskaan merkinnyt 'verstehen'. — Hakulinen teoksessa »Hyvä Tuomas», s. 139 on esittänyt viron *ümmardama* ja *ümmardaja* -sanain merkityksenkehityksen Penttilän käsityksen mukaisesti.

² Ks. Atti del III congresso internazionale deilinguisti, Firenze 1935, ss. 230—242.

³ Myöhemmin, Penttilän kirjoituksen ilmestymisen jälkeen, tätä Haversin esittämää kr. *amfipolos* -sanan selitystä on laajasti perustellut kielellisiä ja asiallisia todisteita esittäen W. Pax edellä (s. 118, alamuist. 2) jo mainitussa tutkimuksessaan.

sest niisugune tegevus ei ole teenistustööle olnud sugugi oman», luulin hyvinkin olevan ajateltavissa, että — kuten mainitun aunukselaisen lauseen kuvaamassa tilanteessa — palveleminen useasti on saattanut olla siinä määrin hoidettavan, palveltavan ympäri kiertelemistä, hyörimistä ja pyörimistä, että sitä on voitu — aluksi ehkä leikillä, mutta sitten muutenkin — ruveta sanomaan kiertämiseksi, »ymmärtämiseksi», ja että aunuksen *ümmärdeä*, viron *ümmardama* (sekä *ümmardaja*) ja liivin *ümmärîtä* tätä tietä ovat tulleet merkitsemään palvelemista. Paralleelina, jossa tosin merkityksenkehityksen lähtökohtana ei kai ole palveltavan ympärillä hyöriminen, vaan paikasta toiseen liikehtiminen, voidaan viitata latin *aptecêt* 'herumlaufen, umfliessen' -verbiin (*ap* 'um, herum', *tecêt* 'laufen, fließen'), joka merkitsee myös 'herumlaufend pflegen, verrichten, alle häuslichen arbeiten verrichten'; vanhoissa sanakirjoissa on myös tästä verbivartalosta johdetut substantiivit *apteksne* 'die Aufwärterin' ja *apteksnäs* 'ein Bedienter'.¹

Mitä vielä käsittelemättömiin suomen *ymmärtää* -verbin ims. vastineiden merkityksiin tulee, voitaneen katsoa Penttilän olevan oikeassa otaksussa, että aunuksessa esiintyvä merkitys 'totella, noudattaa' on 'pallavella' -merkityksen edelleenkehittymä. Lyydin ja vepsän 'mennä (edelläkulkijan, -ajajan) ohi' -merkitys tuo mieleen venäjän vastaavaa merkitsevät verbit *обходить* (*обойти*) 'mennä jalan (edelläkulkevan, -ajajan) ohi' ja *обгонять* (*обогнать*) 'ajaa (edelläkulkijan, -ajajan) ohi'. Luultavasti näillä oikeastaan 'ympärikulkemista' ja 'ympäriajamista' merkitsevillä venäjän ilmauksilla onkin osuutensa lyydin *ümbärta*, veps. *ümbärta* -verbiin takaapäin tullen ohimenemisen merkitykseen. Vepsässä tavattava 'jättää huomioonottamatta, sivuuttaa järjestyksessä' -merkitys sekkin johdetaan venäjän *обходить* -verbin vaikutuksesta, tällä verbillä, jonka merkitysvastine muuten useimmiten näyttää vepsässä olevan juuri *ümbärta*, kun on tämäkin merkitysfunktio. Rinnakkaisen merkityskehityksen mahdollisuutta ei tietysti kuitenkaan ole unohdettava.

Viron *ümmardama* -verbin merkitys 'rund machen' pohjautuu adjektiiviin *ümmar* (~ *ümar*): *ümmara* (~ *ümara*), josta enemmän seuraavassa.

II

Johdoltaan on *ymmärtää* -verbi selkeä: se on ilmeisesti kausatiivisella -ta, -tä (~ *-da, *-dä) -johtimella muodostettu denominaalinen verbi-

¹ Ks. Mühlenbach-Endzelin, Lettisch-deutsches Wörterbuch I, s. 130. — Kr. *amfi-polos* -sanankin alkumerkitykseksi on usein esitetty 'palveltavan ympärillä hyöriävä henkilö' (esim. Hermann Osthoff, Beitr. zu Kunde der Indogerm. Sprachen 15, Göttingen 1889, s. 316—, Karl Brugmann, Indogerm. Forschungen 19, Strassburg 1906, s. 380—; tähän selitykseen on viitattu useissa eri ie. kielten etymologisissa sanakirjoissa).

johdannos, jonka kantasanaaksi voi olettaa — kuten HAKULINEN SKRK I, s. 259 on tehnyt — nominia **ympärä*. Analogiaa, jonka perusteella *ymmärtää* olisi ilman tällaista kantasanaa syntynyt *ympäri* adverbien rinnalle, lienee vaikea ajatella. Mahdollisesti tämä oletettu kantasana on virossa säilyneenä adjektiivina *ümmar* (~ *ümar*): *ümmara* 'convex, rundlich', jonka taivutuksen heikkoasteisuus koko paradigmassa helposti selittyy sekundaarisesti. Adverbi *ympäri* puolestaan on *-*k*-latiivi tämän kantasanan monikonvartalosta, josta *ympärille*, *ympäriältä*, (*yll*)*ympäriinsä* jne. taas ovat allatiivi-, adessiivi- ja inessiivisijoja. Suomen *ympäri*-adverbien tarkkoja äänteellisiä muotovastineita ovat karj.-aun. *ümbäri*, lyyd. *ümbät(i)* (>) *üंबरi* ja veps. *ümbri*. Vatjan (Tsvetkov) *ümper* 'tsõõri, überringi, ümber, вокруг, кругом' -adverbien loppu-i-ttömyys voitaneen selittää viittaamalla adverbissa usein esiintyvään säännöttömään kuluneisuuteen, vrt. Kettusella VaKÄH s. 43: § 7₂ olevaa prolatiivimuotoa *ümperitsē* (Pihl.) 'ympäri', jossa tämä *i* on säilyneenä. Vatjan muotojen toisen tavun *e* < *ä*, ks. Kettunen, mts. s. 139: § 353. Virossa Wiedemannin sanakirjassa mainitaan adverbien *ümbrel* 'um, an (wo)': *mehistega ümbrel käümä* 'mit Bienen umgehen'; *ümbrele* 'um, an (wohin)': *ümbrele pandma* 'umlegen, anlegen (Kleider)'; *ümbrelt* 'von . . . um'; *ümber* (~ *ümmer*), *ümbre* 'um, herum, darum, umher' [adv., post ja prep.]; *ümbert*, *ümbret* 'um, von . . . um': *liha läheb küne ümbert* (t. *ümber küne*) *lahti* 'das Fleisch löst sich um den Nagel', etc. Viron *ümbre|l -le -lt* jne. -muotojen *e*-vartalaisuus voi selittyä siitä virossa murteissa nominien taivutuksessa vallitsevasta horjuvuudesta, josta Wiedemann GrESpr s. 388 mainitsee: *toht|er* ['tohtori']: gen. *tohtri* ~ *tohtre*; *koskel* ['ein Schwimvogel']: gen. *koškli*, *koskle*, *koskla*; *näber* ['naapuri']: gen. *näbri*, *näbre* ~ *näbur*: gen. *näbru*; jne. Kun ei ole käytettävissä tarkkoja tietoja *ümbrel* jne. -adverbien levinneisyydestä ja äänneasusta virossa murteissa, on mahdotonta tässä ratkaista, onko kysymyksessä jonkinlaisesta sarjasiirtymästä johtuva **ümbri*-vartalon vaihtuminen *ümbre*-vartaloon, vai ovatko virossa muodot palautettavissa yksilölliseen *e*-vartaloon **ümpäre*- (t. **ümpere*-, ks. jäljempää). Suomen *ympäri*-, *-lle*-, *-llä* -*ltä* jne. (ja samoin aunuksen, lyydin, vepsän ja vatjan muodot) selittyvät nekin kyllä hyvin monikolliseen **ümpärei*-vartaloon pohjautuviksi. Epäselväksi jää murretietojen puuttuessa Wiedemannin sanakirjassa mainittu ja virossa kirjakeielessä yleinen *ümber* (~ *ümmer*). Mahdollisesti sekin — samoin kuin vatjan *ümper* — on aiemman loppu-i:n epäsäännöllisen kadon kautta syntynyt muoto, joka voi palautua asuun **ümper(i-t. -e)*. Virossa tapaisimme täten samanlaista kahtalaisuutta [**ümpäre*- (*ümmar*, *ümmardama*, jne.) ja **ümpere*- (*ümber*) vartaloiden vaihtelua], josta on arveltu olevan merkkejä liivissäkin. Liivin

iñmâr, iñmer, livW *iñmer* 'herum, umher, um' näet palautuu LAURI Postin mukaan (GrundzLLG s. 175: § 107) asuun **ümbŷ* < **ümperi-*, Kuolkan murteen *iñbar* (Kettusella LW s. 73 *iñbâr*) taas ä:lliseen asuun (**ümpäri-*). Suomestakin tunnetaan sellaista kahtalaisuutta, kuin esim. *näppärä* ~ *näpperä*, *mantere-* ~ lounaismurt. *mantara*, jne. Tällä kahtalaisuudella voi olla hyvinkin vanha pohja. Siihen viittaa esim. suhde sm. *kyynär* ~ lpI *koñar*, Ko *kēñar*, Et. *ker^eñere* 'Ellenbogen' | md.E *keñet(e)*, *käñir*, M *keñar* 'Vorderarm, Elle' | tser. KB *kə-ñer*, U *kāñe r*, M *kiñe-r* 'Elle' (lp:n ja tser:n muodot palautuvat parhaiten asuun **küñier*); sm. *va(a)hder*, *va(a)htera* ~ md. *ukštor(o)* M *uštār* 'Ahorn' | tser. KB *βa-štar*, U *βašta-r*, M *βošta r* id. (md:n ja tser:n muodot palautunevat asuun **vakštar*) jne. Tästä vaihtelusta on ERKKI ITKONEN sgr. vokaaliopin luennoillaan huomauttanut. Pohjimmiltaan siinä ilmeisesti on kysymys alkuperäisten *-ar -är* ja *-er*-loppuisten vartalotyyppien sekaantumisesta.

Oletettu **ümpärä*, **ümmär*: **ümpäre* -sana tuntuu sekin puolestaan *-ra -r*-johtimella muodostetulta johdannokselta, jonka kantasana olisi **ümpä* (vrt. *häkärä* 'röklukt, obehaglig dimma' (Lönnr.) ~ *häkä*; *sapara*, *saparo* ~ murt. *sapa* 'hännän tyvi'; *hatara* ~ murt. *hata* 'hajallaan oleva, siirottava'; *kukkaro* ~ *kukka*; ks. Hakulinen, SKRK I, s. 117 ja Vir. 1948, s. 113). Mahdotonta ei liene, että tämä **ümpä* olisi vielä säilyneenä *ymmällä*, *ymmälle* -sanassa, joka esiintyy yleiskielessämme tavallisissa, murteissammekin laajalti tunnetuissa (Sanakirjasäätiön koelmissa niistä on tietoja yli 80 paikkakunnalta) sanontatavoissa *joutua*, *käydä*, *mennä*, *tulla ymmälle* 'joutua jne. neuvottomaksi, pulaan, ihmeisiinsä, hämille; häkeltyä, ällistyä jms.', *jäädä ymmälle* 'jäädä neuvottomaksi jne.', *lyödä*, *panna*, *saattaa ymmälle* 'saattaa neuvottomaksi jne; häkellyttää, ällistyttää', *olla ymmällä* 'olla neuvoton, pulassa, hämillään, ällistyksissään jms.':

Esim. Minä jouvuun sielä niin ymmäle jotta en tahtonu tietää mitä minä olisin teheny (Jalasjärvi, V. Sanasvuori) | Siinäpä ukko jäi ymmälle kun tuil usseita tiehoaroja eikä tiennä mikä niistä minnekkii männöö (Tervo, P. Huttunen) | Poika käv vähän ymmälle, kun sain sen pahat teivot tievoksi (Jämsä) | Ymmälle mäni miesparka = 'ei osannut selittää asiaansa' (Merijärvi) | Se poika tuli niin ymmälleen kun kysyttiin kinkerillä merkki-päiviä ettei tiänny yhtään mitään (Teisko, E. Ahlgren) | Papinnii ol panna ymmälle (Pielavesi, E. Pulkkinen) | A miut löi ymmäll', en tiije tienk sitä vai tätä (Räisälä, H. Lallukka) | Kyllä se on ymmällä niihen asijoehesa kanssa (Nurmes, B. Puumalainen) | ymmällä ollaan, van sitä pittää soarnatam mitä roamatussa on [sanoi pastori M.] (Sotkamo, Lauri Lounela).

ympäri sekä *ymmärtää* -sanain ja niiden ims. sukulaisten nykyinen merkitys oikeuttaa olettamaan, että kantasana **ümpärä* substantiivina olisi

merkinnyt 'pyöreä (ympäry)skehä, reunoiltaan pyöreä alue t. esine' jms. Sanaa on käytetty adjektiivinakin: siihen viittaa viron *ümmar* 'rundlich'. Kun *-ra, -rä ~ -r(e)* -johdin alunperin lienee ollut merkitykseltään deminutiivinen (tämä alkumerkitys ei kylläkään useimmista sillä muodosteista johdannoksista ole enää tajuttavissa), voi hyvällä syyllä olettaa, että mahdollinen **ümpä* olisi merkinnyt suunnilleen samaa kuin **ümpärä* — jos nimittäin jälkimmäiseen sisältynyt deminutiivinen vivahtus jäteään huomiotta. Sanonnat *joutua* jne. *ymmälle* ja *olla ymmällä* olisivat täten ehkä verrattavissa sanontoihin *joutua pyörälle (päästään)* ja *olla pyörällä (päästään)*. Nämä murteissammekin tunnetut sanonnat merkitsevät paitsi 'pyöröyttämistä' yleensä kylläkin voimakkaampaa siehullisen hämmingin tilaa ('sekapäisyyttä, hassuutta, höperyyttä') kuin *ymmälle* ja *ymmällä* -aineksen sisältävät sanonnat, mutta eräiden Sankirjasäätiön kokoelmissa olevien tietojen mukaan po. ilmaukset merkitykseltään ovat, jolleivät aivan synonyymeja, niin ainakin melko läheisiä; esim. Hattulassa Urho Tuomolan mukaan *se om päästäm püärrällä* merkitsee 'on epätietoinen, ei tiedä mitä tehdä'; Kurikasta on Samuli Paulaharjun tieto: *olin ihan pyörällä, kun menin niiden herrojen joukkoon ymmällä, en tiennyt miten olis ollut ja puhunut*; Haminan ymp:stä A. Laukanen ilmoittaa, että virkkeessä *se akan otto pani pojan pään pyörälle* sana *pyörälle* = *ymmälle*.

Jos tässä esitetty selitys *ymmälle* joutumisesta ja *ymmällä* olostä on oikea, on oletettava, että murteissamme niinikään tunnetuissa sanontatavoissa *ymmä tulee eteen, vastaan* 'joutuu vaikeuksiin, ymmälle' esiintyvä nominatiivi *ymmä* on myöhäsyntyinen, *ymmällä* ja *ymmälle* -muodoista abstrahoitunut. Tätä abstrahoitumista ovat esikuvallaan voineet edistää sellaiset ilmeisesti lukemaan oppimisen vaikeuden synnyttämät sanonnat, kuin *äksä, ämmä, öö, yy* jne. *tulee eteen*.

Edellä esitetyn **ympärä, *ümpäre* (: **ümmär*), **ümpä* -aineksen yhteyteen voitaneen vielä liittää se *ympyr-, ymmyr-*, joka esiintyy murteissamme adjektiivijohdannoksissa *ympyräinen, ymmyräinen (ympyrjäinen), ympyrkäinen, ympyrskäinen, ympyrläinen, ~ ymmyräinen, ymmyrjäinen (ymmyrjäinen), ymmyrkäinen, ymmyrskäinen, ymmyrväinen*, jne. Mainitut adjektiivit merkitsevät yleensä 'circularis' (siis 'pyöreä kehästä, saavinpohjasta, kärrinpyörästä jne. puhuen'); usein merkitys kuitenkin on sekä 'circularis' että 'rotundus' (so. 'pyöreä sekä kehämäisestä että pallomaisesta esineestä puhuen'; siis myös esim. *y. muna, pää, pallo* jne.) Tässä ei ole syytä lähteä yksityiskohdittain analysoimaan näihin johdannoksiin liittyneitä johtimia, riittää, kun todetaan, että kaikki nämä johdannokset näyttävät edellyttävän alkukannakseen sanaa *ympyrä*, joka

nykyisin onkin kielessämme aivan yleinen merkityksessä 'circulus'. Lönnrotin sanakirjassakin sana mainitaan, mutta aikaisemmillle sanakirjantekijöille se on ollut tuntematon. HAKULINEN SKRK II, s. 140, alamuist. 4 pitää luultavana, että *ympyrä* olisi Volmari Kilpisen abstrahoi- ma yllämainituista murteissamme yleisistä adjektiiveista, arvel- len, että sanaa ei liene todettu mistään murteestamme. Sanakirjasäätiön kokoelmissa *ympyrä* -sanasta onkin peräti niukalti tietoja: sana ilmoitetaan tunnetuksi Koskenpäässä, Haapavedellä, Heinävedellä, Konnevedellä ja Nakkilassa, kaikkialla merkityksessä 'pyöreä'; viimeksimainitusta paikasta tiedonantaja (N. Ruusunen) liittää ohien huomautuksen »harv. uuden ajan sana»; Perhosta on esimerkkilause: »Piirräppäs lautaan ympyrä, nii saa sahatas siitä ämpärin pohjan»; Humppilasta: ». . . mistä tekis ympyrää» (kuv. rahasta); ilman merkityksen selitystä sana on ilmoitettu Myrskylästä (huomautus: »uud., yleinen»), Iitistä ja Jaalasta (huomautetaan, että »kaikki vanhat eivät tunne»), Heinolasta (huomautus: »hyvin harvin.») ja Räisälästä. Lisäksi kokoelmissa on vielä A. V. Koskimiehen tietona Toholammilta *yummyrä* 'ympyrä'. Tietojen niukkuuden voidaan katsoa tukevan Hakulisen käsitystä, että *ympyrä* olisi nuori sana, Kilpisen luomus, joka kirjallista tietä ja kouluopetuksen välityksellä on levinnyt murteisiimme. Kuitenkin 'pyöreä' sopisi hyvin vanhankin *ympyrä* -sanan merkitykseksi (vrt. viron *ümmar* 'rundlich'). Tämänmerkityksisenä vanhaa perua oleva *ympyrä* -sana voisi erinomaisesti olla säilyneenä myös ensimmäisenä komponenttina sellaisissa yhdyssanoissa, kuin esim. *ympyrkasvone*, *-näamane*, *-poskine* (Halikko), *ümpürposkinen* (Pöytyä). Ja joka tapauksessa tuntuvat kielessä aiemmin todella ollutta *ympyrä* -sanaa edellyttävän mainituista adjektiivijohdannoksista ainakin *ympyräinen*, jolla on laaja levikki murteissamme (Sanakirjasäätiössä siitä on tietoja yli 40 paikkakunnalta, tasaisesti eri puolilta maata). Edelleen aunuksessakin on *ümbüräine* (Njekkula, Säämäjärvi, Vitele), *ümbüräni* (Suojärvi), *ümbüräne* (Salmi) 'pyöreä'.

Äänteellistä suhdetta **ümpä*- (**ümpärä*, **ümmär*): *ympyrä* verrattakoon sellaisiin suhteisiin kuin *hanka* ~ *hankura* ('reisien haarautumiskohta'), *pahka* ~ *pahku* ('mål, skottmål; kort och tjock stump, klump, klots', Lönnr.) ~ *pahkura*, *kukka* ~ *kukku* ~ *kukkura*; jne. Lönnrotin sanakirjassa on myös sana *ympy*, *yummyn* 'rundel, cirkel, sfer, trissa', jota Sanakirjasäätiön kokoelmat eivät tunne. Tämä *ympy* -sana on — mikäli se todella on elävästä kielestä saatu — ilmeisesti samanlainen johdannon sanasta **ümpä*, kuin esim. *kukku* on sanasta *kukka*, *harju* sanasta *harja*, *härky* 'pieni härkä' sanasta *härkä*, *häky* 'os; kväve' sanasta *häkä*, jne. Sana *ympyrä* taas voi olla lähinnä edelleenjohdannon sanasta *ympy*.

Mainituista *yymyr*, *ympyr* -aineksen sisältävistä suomen adjektiiveista on *yymyrkäinen* (\sim *ympyrkäinen*) -muodolla samoilla johdinaineksilla muodostuneet niinikään 'pyöreätä' merkitsevät vastineet vatjassa *ümmärkein*, Viron inkerissä *ümmärkäinen* ja virossa *ümmargune*. Kaikkien vastineiden kantana on siis ä:llinen *ümmär-* (: **ümpäre-* t. **ümpära-*) vartalo. Viron inkerissä on *ümmärkäinen* -muodon ohella myös *ümmürkäinen*, jonka 2. tavun *ü* voi olla 1. tavun *ü:n* (tai edelläolevan *mp:n*¹) assimiloivaa vaikutusta. Suomenkaan *yymyrkäinen*, *ympyrläinen* jne. -muotojen selityksessä ei tietysti ehdottomasti ole aina tarvis lähteä kantasanasta *ympyrä*, vaan voi niidenkin 2. tavun *ü* selittyä samoin assimilaatiosta johtuvaksi.

REINO PELTOLA

¹ Ks. Julius Mägiste, *Rosona murde pääjooned*, s. 79.